

## **Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie**

**Anna I. Zalewska (red.)**

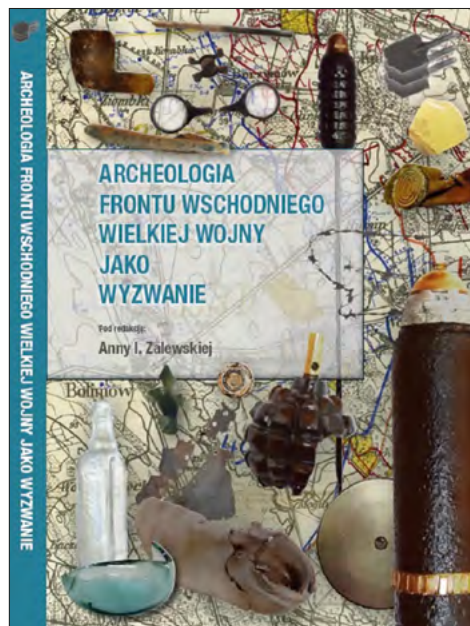
Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin 2021,  
ISBN 978-83-227954-1-5, ss. 383

Materialne pozostałości wydarzeń z czasów nam w jakimś stopniu współczesnych, a zwłaszcza wydarzeń trudnych, noszących piętno strachu i śmierci, przez wielu ludzi bywają traktowane jako temat tabu. Podobnie traktują je także badacze przeszłości, w tym archeolodzy. Z całą pewnością archeologia XX w. wymaga od badacza nie tylko specjalizacji historyczno-archeologicznej, ale również interdyscyplinarnego poglądu na założone cele badawcze. Ponadto badania odnoszące się do bliskiej w czasie przeszłości mają charakter edukacyjny, dlatego wymagają wrażliwości na kwestie społeczne.

Recenzowana tu publikacja daje czytelnikowi wgląd w jeden z przykładów badań z zakresu archeologii XX w. Stanowi ona wynik projektu *Archeologia Frontu Wschodniego Wielkiej Wojny i dziedzictwo konfliktów zbrojnych jako wyzwanie poznawcze, społeczne i konserwatorskie (AFW)*,

który zrealizowany został w latach 2020–2021 w programie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego pn. „Ochrona zabytków archeologicznych 2020”. Pomysłodawczynią i kierowniczką tego projektu była Anna I. Zalewska.

W projekcie z założenia dążono do jak najbardziej kompleksowego opracowania i zaprezentowania w sposób możliwie komunikatywny materialnych pozostałości działań wojennych z lat 1914–1915, zadokumentowanych i interpretowanych w toku badań prowadzonych od 2005 do 2020 r. na Równinie Łowicko-Błońskiej. Ważną misją, w którą wpisuje się również ten projekt, jest popularyzacja wiedzy



o specyfice materialnych pozostałości działań wojennych z badanego okresu oraz przedstawienie treści pomocnych w ich waloryzowaniu, kategoryzacji i konserwacji (Zalewska 2021: 7). Dobór tematów przedstawionych w publikacji, jak i sposób ich prezentacji, wiąże się z tym, że – jak we wstępie przyznaje A.I. Zalewska – zgodnie z głównym założeniem dążono do jak najbardziej pełnego poznania i omówienia relacji łączących ludzi oraz rzeczy (przeszłych i tych nam współczesnych) (Zalewska 2021: 8). Celem było również przyczynienie się do wzrostu ogólnej świadomości historycznej na temat roli i znaczenia śladów nieodległej przeszłości w społeczeństwie.

Koncentracja badaczy i jednocześnie autorów, których teksty składają się na publikację, wokół szczegółowych aspektów społeczno-poznawczych jest wynikiem tego, że wiele kwestii ogólnych, niezbędnych w tego typu publikacji, tj. zagadnień takich jak tło historyczne, charakterystyka cech środowiskowych badanego obszaru, omówienie zastosowanych metod i strategii badawczych, zostało szerzej omówionych we wcześniejszych publikacjach przygotowanych pod tą samą redakcją: *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)* (Zalewska, red. 2019) oraz *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych* (Zalewska i in. 2019).

Publikacja składa się z 21 artykułów, napisanych przez 17 autorów. Rozdziały pogrupowane zostały według trzech wątków przewodnich, tj. archeologii frontu wschodniego z perspektyw społecznej, poznawczej i konserwatorskiej.

Pierwsza część publikacji, *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie społeczne*, składa się z sześciu artykułów (s. 19–106) i obejmuje zagadnienia dotyczące społecznych uwarunkowań frontu wschodniego I wojny światowej. Część ta skłania do spojrzenia na archeologię z uwzględnieniem zarówno perspektywy walczących na tym terenie w latach 1914–1915 żołnierzy, jak i ludności zamieszkującej obszary, na których prowadzone były działania wojenne. Otwierający tę część rozdział *Poznawanie i uobecnianie znaczących dla kultury materialnych śladów frontu wschodniego Wielkiej Wojny z perspektywy metodologicznej. Relacje, interakcje, powiązania i wyzwania* (s. 19–36) autorstwa Anny I. Zalewskiej określa archeologię Wielkiej Wojny jako ciąg praktyk, których celem jest rozpoznanie powiązań i ustanowienie relacji reliktyw wojny ze społeczeństwem i dla społeczeństwa, z udziałem archeologów. Ma to realny wpływ na postrzeganie procesu dziejowego, procesów źródłotwórczych, możliwości i celów archeologii oraz wynikających z tego działań prospołecznych we współczesności. Jako przykład interakcji o istotnym znaczeniu społecznym wskazano ekshumacje szczątków poległych żołnierzy zainicjowane już po przesunięciu się frontu, i trwające w mniejszym lub większym stopniu do dziś (Zalewska 2021a: 19). Istotne jest wynikające z lektury tego rozdziału unaocznienie występowania różnych rodzajów procesów (przestrzennych i kulturowych,

np. zmian krajobrazowych spowodowanych budowaniem fortyfikacji wojennych czy użyciem nowego rodzaju uzbrojenia), ich ciągłego, wzajemnego przenikania oraz powiązań. Wpływ na wydźwięk przekazu na temat tych procesów ma wiele różnych elementów, takich jak sama historia (Zalewska 2021a: 23–24), ale i zastosowane metody badawcze, którymi posłużono się do odkrycia i zadokumentowania relikwów przywołujących w pamięci współczesnych badane wydarzenia (s. 25, 28–29). W rozdziale tym Autorka zaproponowała też kategoryzacje zabytków nieruchomych (s. 25–27) i ruchomych z pola bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny, systematyzując je w obrębie ośmiu grup i licznych podgrup (s. 30–31).

W drugim rozdziale pierwszej części, pt. *Dobra materialne i surowce pozyskiwane przez walczące strony w związku z wojną: odcinek frontu wschodniego Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą w archiwaliach i w źródłach archeologicznych* (s. 37–56), Autorka Dorota Cyngot skupiła się na charakterystyce różnego rodzaju dóbr materialnych wykorzystywanych przez dwie armie (rosyjską i niemiecką) w trakcie działań wojennych. Po wnikliwej analizie wybrane materiały źródłowe, zarówno historyczne jak i archeologiczne, zostały usystematyzowane i szczegółowo omówione, z wykorzystaniem istotnych archiwalnych wzmianek na ten temat jako odnoszących się do poszczególnych rzeczy z różnych grup surowcowych: metal (s. 39), drewno (s. 40), torf (s. 43), korek (s. 44), skóra (s. 44), sukno, tkaniny, dzianiny (s. 45), papier, tektura, karton (s. 46), papa dachowa (s. 49), kauczuk (s. 49), tworzywa sztuczne (s. 49) oraz różnego rodzaju produkty spożywcze (s. 52–53). Te z pozoru mało ważne, w wielu przypadkach słabo zachowane rzeczy skrywają w sobie ogrom treści poznawczych i ładunków emocjonalnych. Badanie znalezisk z pola bitwy, jak zauważa Autorka, pozwala uzmysłowić sobie, jak wiele działań wojennych i okupacyjnych, które były dokonywane rękoma żołnierzy, którzy potrzebowali sprzętu, wyposażenia czy wielu surowców niezbędnych w codziennym życiu na froncie, zaspokajanych było kosztem ludności zamieszkującej tereny walk. Doprowadziło to do degradacji gospodarczej rejonu (s. 53–54). Wojenne procesy logistyczne, chociaż z pozoru wydają się być drugorzędne, również zasługują na poznanie, a ich ślady materialne na ochronę.

Rozdział trzeci nt. *Strat ludzkich wynikłych z zastosowania przez armię niemiecką trującego chloru w pierwszym ataku falowym na terenie dzisiejszej Polski. Maj 1915* (s. 57–70) przybliży kwestie dotyczące broni chemicznej oraz problemy badawcze związane z następstwami jej użycia. Brak pełnych danych na temat liczby ofiar powoduje niejako wyrwę historiograficzną w odniesieniu do stanu naszej wiedzy na temat historii stosowania broni masowego rażenia, o czym informuje Autorka (Zalewska 2021: 58). Przeprowadzone przez Badaczkę kwerendy archiwalne pozwoliły na zgromadzenie wielu źródeł, zarówno niemieckich, jak i rosyjskich (Zalewska 2021: 63), ale – jak sygnalizuje A.I. Zalewska – informacje dotychczas zebrane nie wyjaśniają w pełni wszystkich problemów, zwłaszcza tych

odnoszących się do dopełnienia wiedzy na temat tego, gdzie konkretnie i w jakiej liczbie spoczywają ofiary zastosowania broni chemicznej w 1915 r. w rejonie Rawki i Bzury. Tekst ukazuje przyczyny i następstwa niedoszacowania liczby ofiar gazu z 1915 r. (Zalewska 2021: 67–68). Autorka przekonuje o konieczności dalszych badań i dociekań prawdy historycznej odnośnie do skutków zastosowania broni chemicznej, oraz o potrzebie systematyzacji i udostępnienia ich wyników, na przykład w formie postulowanego przez nią jako niezbędnego repozytorium wiedzy i dokumentacji na ten temat (Zalewska 2021: 65).

Do tematu broni chemicznej odnosi się też kolejny rozdział, autorstwa Andrzeja Chałasa i Macieja Śliwakowskiego, pt. *Charakterystyka aktywnych substancji chemicznych potencjalnie obecnych na polu bitwy w rejonie Bzury i Rawki w 1915 roku oraz ich pozostałości* (s. 71–76). Rozdział ten jest świetnym dowodem na niezbywalność interdyscyplinarności w prowadzeniu badań odnoszących się do konfliktów XX w. Dwaj badacze, chemicy, skupili swoją uwagę na analizie próbek z pola bitwy, w których szukali śladów użycia substancji aktywnych (trujących) (Chałas, Śliwakowski 2021: 71). Pobrane próbki zostały poddane badaniom służącym próbie odtworzenia listy związków chemicznych, które mogły być zastosowane w czasie walk z 1915 r. w okolicach Bolimowa. Te z nich, które Autorzy rozpoznali, wymie-nili w tabeli towarzyszącej tekstowi (Chałas, Śliwakowski 2021: 74).

Justyna Marchewka i Anna Szarlip-Myśliwiec w rozdziale *Charakterystyka szczątków kostnych żołnierzy poległych w toku działań zbrojnych w latach 1914–1915, zadokumentowanych w ramach badań archeologicznych na Równinie Łowicko-Błotńskiej* (s. 77–88) zawarły wnioski z analiz materiału kostnego zadokumentowanego w czasie prowadzonych badań archeologicznych. Jak zauważają Autorki, badanie jednego szkieletu to poznawanie osteobiografii, a pośrednio historii jednego istnienia ludzkiego, natomiast uszczegółowione badania szkieletów z uwzględnieniem tła historycznego pozwalają odkryć cechy społeczeństwa, którego członkami byli polegli żołnierze (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77). Badaczki zawarły w rozdziale odpowiedzi na szereg pytań, począwszy od tych podstawowych o płeć i wiek osób, których szczątki kostne zostały odnalezione na historycznym polu bitwy w toku badań archeologicznych, aż po bardziej zaawansowane: o kondycję biologiczną żołnierzy w chwili śmierci oraz o bezpośrednie przyczyny ich zgonu (zmiany okołomiernotne), jak i o traktowanie ciał już po nim (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77). W rozdziale przybliżone zostały także wyniki analiz dopełniających badania antropologiczne i medyczno-sądowe, które przeprowadzono w celu chociażby częściowego przywrócenia tożsamości poległych. Na przykład badania zawartości izotopu strontu wykonane zostały w celu określenia pochodzenia żołnierzy i ich przynależności armijnej, natomiast badania genetyczne pozwoliły poznać choroby, z jakimi zmagali się walczący, których szczątki zbadano, oraz uszczegółowić osteobiografie poległych (Marchewka, Szarlip-Myśliwiec 2021: 77–78, 86).

Bardzo ważny temat w kontekście dyskursu społecznego został poruszony w szóstym rozdziale, autorstwa Anny I. Zalewskiej, pt. *Miejsca spoczynku poległych żołnierzy w tym (nie)obecne mogiły zbiorowe i tzw. „wyekshumowane cmentarze wojenne” jako miejsca znaczące dla kultury i jako wyzwania społeczne* (s. 89–106). Pochówki to, w pewnym sensie, jedno z głównych wyzwań badawczych dla wielu archeologów. Percepcja wyników poszukiwań zmienia się jednak diametralnie wraz ze zbliżaniem się na osi czasu do punktu oznaczającego dzień dzisiejszy. Anna I. Zalewska przedstawiła dwa reprezentatywne stanowiska archeologiczne, na których odnalezione zostały szczątki ludzkie, wskazując złożoność problematyki mogił i cmentarzy wojennych. Na jednym ze stanowisk rozpoznano strukturę, która traktowana była do niedawna jako śmietnik, ale dzięki badaniom archeologicznym i wzrostowi świadomości społecznej, obecnie jest zadbaną mogiłą wojenną otoczoną formalną opieką. Drugie z miejsc przedstawionych w tym rozdziale wiąże się z „zapomnieniem”. Badacze odkryli i zadokumentowali obszar teoretycznie ekshumowanego cmentarza wojennego, który jednak nie został w pełni wyekshumowany. Autorka uzasadnia tezę mówiącą o tym, że nie ma cmentarzy „wyekshumowanych”, ale jedynie takie, na których podejmowano próbę ekshumowania szczątków poległych żołnierzy (Zalewska 2021: 103). Zalewska sygnalizuje potrzebę podjęcia dyskusji nad zróżnicowanym statusem miejsc spoczynku żołnierzy walczących w czasie pierwszej wojny światowej na obszarze dzisiejszej Polski oraz nad kwestią otaczania ich należną opieką (s. 103).

Duga część publikacji, pt. *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie poznawcze*, składa się z dziesięciu artykułów (s. 107–250) i jest zaproszeniem do bliższego poznania *stricte* archeologicznych sposobów badania i wnioskowania odnoszących się do materialnego wymiaru Wielkiej Wojny. W tej części omówione zostały zabytki archeologiczne odkryte podczas trwających ponad dekadę inwazyjnych badań archeologicznych.

Tę część rozpoczyna rozdział autorstwa Piotra Świątkiewicza pt. *Znaleziska archeologiczne z okresu I wojny światowej z przedinwestycyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2005–2007 w Bolimowie, gmina Bolimów* (s. 109–116). Tekst ten jest sprawozdaniem z badań poprzedzających inwestycje na stanowisku nr 9 w Bolimowie. Autor podał w nim informacje na temat kontekstu historycznego badanego stanowiska, będące wynikiem poprzedzających prace archeologiczne kwerend (s. 109), metodykę badań (s. 110) oraz wyniki badań inwazyjnych, w tym zadokumentowane zabytki ruchome i nieruchome, m.in. karabińczyk, łódkę do nabojów karabinu Mauser oraz tzw. kokardy do rosyjskiej czapki oficerskiej wz. 1907 (s. 111). Analiza szklanych naczyń (s. 112) daje nam głębszy wgląd w życie codzienne stacjonujących w tym miejscu wojsk, zwłaszcza że zostały one znalezione w obrębie wielu różnego rodzaju konstrukcji przyfrontowych (od dołów śmieciowych po drewniane umocnienia w schronie), które także zostały scharakteryzowane w tym rozdziale (s. 113–114).

Również w drugim rozdziale tej części, autorstwa Dariusza Wyczółkowskiego i Doroty Cyngot, pt. *Materialne pozostałości Wielkiej Wojny w świetle wyników badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę autostrady A-2, przeprowadzonych w 2008 roku w Miedniewicach, gmina Wiskitki* (s. 117–124), przedstawione zostały wyniki badań wykopaliskowych (s. 119–121), w tym kontekst historyczny odkrytych obiektów (s. 117), uwarunkowania geograficzne (s. 118) oraz zastosowana metodyka badań (s. 119). Pomimo braku wyraźnych śladów użytkowania obiektów w sytuacjach bojowych, badanie tego stanowiska stworzyło pewien precedens, gdyż Urząd Konserwatorski stwierdził zasadność prowadzenia badań metodami archeologicznymi pozostałości działań sprzed 1945 r. (s. 122). Decyzja ta mogła się przyczynić do uznania znaczenia i złożoności archeologii XX w.

Z kolei rozdział pt. *Relikty infrastruktury zapleczewej zbadane w ramach planowych, proaktywnych badań archeologicznych na terenie gminy Nieborów w latach 2014–2018* (s. 125–140) autorstwa Anny I. Zalewskiej, Jacka Czarneckiego i Angeliki Bachanek daje wgląd w wyniki badań, które zostały przeprowadzone w miejscach niebędących w trakcie działań wojennych pierwszą linią frontu, ale jednocześnie stanowiących niezbędny element prowadzenia tych operacji. Autorzy, poprzez opis wyników badań archeologicznych z dwóch wybranych stanowisk znajdujących się w okolicy Nieborowa (APP-25A, s. 126 i nast. oraz APP-7, s. 134 i nast.), przybliżyli czytelnikom zarys tła historycznego oraz zadokumentowane tam ślady I wojny światowej interpretowane jako relikty infrastruktury zapleczewej, w tym charakterystykę zabytków nieruchomych i ruchomych (s. 132 i 136). W kontekstach 14 obiektów odnaleziono 1324 znaleziska ruchome, które stanowią pozostałości zaplecza frontowego i są pomocne w określeniu intensywności wykorzystania tych miejsc przez armię Cesarstwa Niemieckiego w czasie I wojny światowej. Autorzy na podstawie analizy zabytków z pola bitwy (szczególnie z kategorii 4 – przedmioty osobiste) (s. 137) dostrzegli i ukazali również jednostkowe potrzeby żołnierzy, co pozwala inaczej, bardziej kompleksowo spojrzeć na wydarzenia, które rozgrywały się w Lesie Nieborowskim i okolicy, niż tylko przez pryzmat walk.

W kolejnym składającym się na tę część publikacji rozdziale, pt. *Materialne pozostałości elementów fortyfikacji polowych, zasieków i drutów kolczastych z okresu I wojny światowej. Studium przypadku* (s. 141–152), Jacek Czarnecki skupił swoją uwagę na materialnych pozostałościach obiektów wchodzących w skład umocnień polowych. Autor omówił m.in. różne typy drutów kolczastych (s. 142), unaocniając przy tym wielość ich zastosowań na polu bitwy (s. 145), a także znaczne zróżnicowanie konstrukcji zapór (s. 144). Chociaż druty kolczaste stanowiły nieodzowny element krajobrazu Wielkiej Wojny, to jak zauważa Autor, nie były dotychczas szerzej omawiane, ustępując miejsca obiektom nieruchomym składającym się na fortyfikacje polowe. Być może spowodowane to było tym, że to, co pozornie

oczywiste, często jest pomijane w źródłach pisanych, przez co bywa niezauważane przez badaczy źródeł materialnych ze szkodą dla kompleksowości interpretacji badanych stanowisk (s. 149).

Na polach bitew dominują materialne pozostałości uzbrojenia. W miejscach, gdzie toczyły się konflikty zbrojne, jedną z najliczniejszych grup znalezisk są pozostałości amunicji (por. Zalewska 2019; Wrzosek, Karasiewicz 2019). W omawianej tu publikacji archeolog Krzysztof Karasiewicz, w rozdziale pt. *Pozostałości amunicji artyleryjskiej, granatów ręcznych i karabinowych z badań archeologicznych frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915) jako wyzwanie poznawcze* (s. 153–178), przybliżył nigdy dotychczas w literaturze archeologicznej nie omawiane tak szczegółowo pozostałości amunicji artyleryjskiej użyte w walkach z lat 1914–1915 i zadokumentowane w toku badań archeologicznych w latach 2014–2018 pod kierunkiem A.I. Zalewskiej. Przedmiotem omówienia jest zarówno rosyjska (s. 154–160), jak i niemiecka amunicja artyleryjska i granaty o różnych parametrach (s. 160–171). Na szczególną uwagę zasługuje zawarta w tym rozdziale informacja o niezwyklej znalezisku, jakim bez wątpienia jest destrukcja ze stalową nakrętką głowicową zapalnika, zinterpretowany jako pozostałość pocisku gazowego (s. 167–168, 175). Użycie broni chemicznej, w tym pocisków gazowych, stwarzało w przeszłości i wciąż stwarza wiele zagrożeń, a więc badanie materialnych śladów jej użycia, ze względu na ich znaczenie i unikalność, rodzi zupełnie nowe pole badawcze, dając możliwość dopełnienia treści na temat broni masowego rażenia, w zakresach niespotykanych wcześniej w literaturze (por. Zalewska 2021b, tam dalsza literatura).

Lektura treści zawartych w recenzowanej tu publikacji pomaga pamiętać także o tym, że żołnierze walczący w czasie I wojny światowej byli przede wszystkim ludźmi o zwykłych bytowych potrzebach, żyjącymi i funkcjonującymi w ekstremalnych warunkach wojny. Angelika Bachanek w rozdziale *Ludzki aspekt życia w okopach Wielkiej Wojny. Przedmioty związane z wyżywieniem żołnierzy walczących w rejonie Rawki i Bzury w latach 1914–1915 z perspektywy archeologicznej* (s. 179–194) unaocznia, jak ważną rolę w przekazie na temat dziejów wojny odgrywają rzeczy towarzyszące ludziom we wszelkich codziennych działaniach. Autorka, uwzględniając informacje źródłowe na temat działań wojennych w rejonie Rawki i Bzury, zaprezentowała materialne pozostałości po elementach codziennego funkcjonowania żołnierzy, typu niezbędniki (s. 185) oraz różnego rodzaju manierki, menażki i kubki (s. 187). A. Bachanek dokonała przy tym analizy i porównania dziennej racji żywnościowej obydwu armii (s. 181). Wysoki odsetek zabytków stanowiły różnego rodzaju konserwy. Na części z nich zachowały się ślady pozwalające na określenie pochodzenia prowiantu, a nawet producenta, jak np. puszka po gulaszu wołowym odnaleziona na stanowisku 6 w miejscowości Nieborów (s. 184).

Zademonstrowane w publikacji liczne przedmioty użytku codziennego, w tym te związane z wyżywieniem walczących żołnierzy, skutecznie przybliżają czytelnikowi ludzki wymiar wojny i pozwalają (wraz z towarzyszącymi im danymi ze źródeł pisanych oraz interpretacjami) inaczej spojrzeć na wydarzenia z lat 1914–1915. Taką rolę odrywają też treści zawarte w kolejnym z rozdziałów, pt. *Charakterystyka archeozoologiczna szczątków kostnych zadokumentowanych w wyniku archeologicznych badań wykopaliskowych na polu bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny w dorzeczu Rawki i Bzury* (s. 195–200), autorstwa archeozoologii Joanny Piątkowskiej-Małeckiej. Autorka unaocznia, że na stanowiskach archeologicznych, na których badane są ślady wojny, odnajdywane są pozostałości pochodzenia zwierzęcego, wskazujące m.in. na to, co poza konserwami stanowiło element wyżywienia żołnierskiego. Jako takie wskazano m.in. fragmenty kostne bydła czy świń (s. 196). Przeprowadzona analiza potwierdziła, że część zbadanych szczątków archeozoologicznych najprawdopodobniej ma charakter pokonsumpcyjny (s. 198). Wyniki tego rodzaju analiz, uzupełniające detale odnoszące się do żołnierskiego życia na froncie, przybliżają czytelnikowi obraz warunków bytowych, a pośrednio i samych ludzi czasu wojny.

Analogiczne wnioski niesie lektura kolejnego rozdziału publikacji, pt. *Archeologiczne zabytki skórzane z frontu wschodniego I wojny światowej i ich wartość naukowa i historyczna* (s. 201–218), w którym Autor Jarosław Rostkowski w sposób bardzo szczegółowy zaprezentował zabytki skórzane nigdy dotychczas tak wnikliwie nie analizowane w literaturze archeologicznej odnoszącej się do I wojny światowej. Omówienie materialnych pozostałości wykonanych ze skóry elementów umundurowania i wyposażenia oraz przedmiotów codziennego użytku wykorzystywanych przez żołnierzy biorących udział w walkach, takich jak np. buty (s. 204), ładownice (s. 208), nakrycia głowy (s. 211), plecaki (s. 212), umundurowanie (s. 214), na tle istotnych informacji źródłowych, skutecznie przybliży czytelnika do problematyki żołnierza-człowieka. Poprzez odkrycie najzwyczajniejszych przedmiotów użytku codziennego uświadomić sobie można, że obraz żołnierza kreowany w ogólnej opinii publicznej jako istoty o zupełnie innych uwarunkowaniach fizycznych może być mylący i stygmatyzujący. Potrzeby żołnierza-człowieka ustępowały niekiedy potrzebom człowieka-żołnierza. Walczący poza wyposażeniem bojowym posiadali przy sobie również zwyczajne rzeczy, np. portmonetkę (s. 216). Nasuwa to pytania o funkcje i znaczenia różnych przedmiotów w warunkach wojennych. Jednym z wyjaśnień może być to, że być może rzeczy osobiste i cywilne miały przypominać o pozawojskowym życiu.

Podobne odnoszące się do ludzkiego wymiaru wojny pytania nasuwa również lektura rozdziału nt. *Znalezisk szklanych z badań archeologicznych przeprowadzonych na obszarze pola bitwy nad Rawką i Bzurą (1914–1915)* (s. 219–242) autorstwa archeolożki Kamili Baturo. Badaczka jednoznacznie ukazuje, że zabytki szklane



stanowiące wynik decyzji o ich dokumentowaniu nieselektywnie i niezależnie od stanu ich zachowania na stanowiskach archeologicznych, w tym wypadku na historycznym polu bitwy w rejonie Rawki i Bzury, również mogą się przyczynić do pełniejszego poznania codzienności wojny. Przeważającą część szklanych przedmiotów, jak pisze K. Baturó, stanowiły butelki po napojach alkoholowych i wodzie, chociaż znajdowano też szklane fragmenty interpretowane jako opakowania wyrobów medycznych (Baturó 2021: 221–222) czy dóbr luksusowych. Autorka usystematyzowała informacje na temat zabytków szklanych, stosując podział na te pochodzące z obszaru stanowiącego w latach 1914–1915 zaplecze Armii Cesarstwa Niemieckiego (s. 221) oraz te z terenu zaplecza Armii Imperium Rosyjskiego (s. 238).

Ostatnią z grup surowcowych omawianych w drugiej części publikacji jest ceramika. W rozdziale autorstwa Magdaleny Bis, pt. *Ceramika z pola bitwy z frontu wschodniego I wojny światowej i jej wartość poznawcza. Ogólna charakterystyka* (s. 243–250), zawarta została charakterystyka zabytków takich jak: ceramika brunatna (s. 244), ceramika siwa (s. 244), ceramika ceglasta i ceglasta szkliwiona (s. 244), ceramika biała (s. 245), kamionka (s. 245), fajans (s. 245), porcelana (s. 246) oraz porcelit (s. 248), której towarzyszą uwagi na temat funkcji przedmiotów ceramicznych służących żołnierzom w czasie wojny. Chociaż fragmenty ceramiki często stanowią dla archeologów *clou* badań, to przedstawione przez Autorkę wyniki interpretacji typu fragmentów z badanego pola bitwy dopełniają obraz tego rodzaju znalezisk zarówno o informacje podstawowe, jak i o te mniej oczywiste. Zabytki te pośrednio mogą świadczyć o codziennych potrzebach żołnierzy, w tym o kwestiach dotyczących stanu ich zdrowia, higieny, nałogów, jedzenia i picia (s. 249), a także o zamożności właściciela danego przedmiotu. Bywają również szansą na wgląd w relacje międzyludzkie.

Sumując, lektura części drugiej publikacji daje możliwość sformułowania zupełnie odmiennych względem tych dotyczących innych epok wniosków płynących z charakterystyk zabytków archeologicznych, w mojej opinii zarówno z zyskiem dla nauki, jak i dla społeczeństwa.

Część trzecia i ostatnia publikacji, zatytułowana *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie*, zawiera pięć rozdziałów (s. 251–318). Położono w niej nacisk na podkreślenie wartości społecznej, historycznej i naukowej dziedzictwa Wielkiej Wojny frontu wschodniego, na które składają się materialne pozostałości rozpoznane w efekcie wielodyscyplinarnych badań na historycznym polu bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej. Wartości te mają znaczenie w tworzeniu wniosków pomocnych w dowodzeniu zasadności uobecniania i możliwie maksymalnego ich spożytkowania dla celów społecznych w teraźniejszości, a także dla zabezpieczenia – poprzez poddawanie konserwacji, opiece i ochronie – tego trudnego i złożonego dziedzictwa wojny dla przyszłych depozytariuszy.

Część trzecią rozpoczyna temat konserwacji zabytków ruchomych. W rozdziale pt. *Konserwacja zabytków metalowych z I wojny światowej frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie. Studium przypadku* (s. 253–257) Krzysztof Karasiewicz zawarł opisy metod zastosowanych do renowacji i konserwacji wybranych zabytków metalowych z wykopalisk archeologicznych z lat 2014–2019. Autor pośrednio ukazuje, jak ważnym elementem archeologii konfliktów jest dołożenie starań, by zabytki ruchome o szczególnej wartości zostały w sposób profesjonalny zabezpieczone, m.in. po to, by poszerzyć możliwości wnioskowania oraz by mogły być po konserwacji skuteczniej prezentowane jako muzealia.

Kolejne rozdziały odnoszą się do kwestii poznawania i ochrony zabytków nieruchomych stanowiących integralne elementy archeologicznego krajobrazu pola bitwy. Grzegorz Kiarzys w rozdziale *Metody teledetekcyjne i analizy GIS w badaniach krajobrazu pola bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej (1914–1915)* (s. 257–278) unaoczniał, jak ważne jest stosowanie metod nieinwazyjnych w analizie cech i stanu zachowania krajobrazu historycznego pola bitwy. By zobrazować złożoność i skalę tego krajobrazu, Autor wykorzystał mapy archiwalne, które w toku analiz były zestawiane z licznymi danymi teledetekcyjnymi, m.in. pochodnymi lotniczego skanowania laserowego (s. 266) oraz fotografiami lotniczymi (s. 267). G. Kiarzys w przejrzysty sposób wykazał, że teledetekcja bezdyskusyjnie jest przydatnym i nieodzownym elementem procesu badawczego, jak również dostarcza kluczowych argumentów możliwych do spożytkowania podczas dyskusji na temat wyznaczania stref ochrony dziedzictwa kulturowego (s. 270).

Badania archeologiczne, również te nad trudnym dziedzictwem Wielkiej Wojny, prowadzone są dla ludzi, dla społeczeństwa. Dlatego tak ważne jest, aby wyniki pracy naukowej przekładały się na dobro ogółu. Jak wykazano w rozdziale Anny I. Zalewskiej i Jacka Czarneckiego pt. *Krajobraz pogazowy: in situ i w E-wymiarze. Materialne ślady frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako muzeum bez ścian, destynacje turystyki kulturowej i pobudki do refleksji* (s. 279–294), materialne ślady wydarzeń historycznych, które rozegrały się na Równinie Łowicko-Błońskiej, mogą być materią istotną i znaczącą zarówno w upowszechnianiu wiedzy historycznej, jak i w popularyzacji nauki, opieki nad zabytkami oraz turystyki kulturowej. Autorzy, proponując trasę historyczno-edukacyjną w formie krótkiego przewodnika, popularyzują opisy miejsc warty zobaczenia, znaczących dla kultury, jak np. okolice wsi Joachimów-Mogiły, gdzie znajduje się m.in. cmentarz wojenny, na którym spoczywają żołnierze polegli w latach 1914–1915, jak i 1939–1945 (s. 282), a także liczne, bardzo czytelne relikty działań wojennych (s. 288) czy okolice Woli Szydłowieckiej, gdzie znajduje się wiele cmentarzy i mogił wojennych oraz mniej czytelne relikty. Zaproponowane trasy mogą się okazać rodzajem przewodnika po rejonie, w którym miały miejsce bardzo ważne wydarzenia historyczne. Bogato ilustrowany opis historyczno-archeologiczny pozwala pełniej zrozumieć powagę

i znaczenie tego obszaru, jednocześnie stanowiąc uzasadnienie propagowania tego rodzaju turystyki w celu poznania dziejów ziem, na których żyjemy.

Anna I. Zalewska oraz Jacek Czarnecki koncepcję e-popularyzacji tras uszczegóławiają w rozdziale *Mikroprzewodnik po historycznym polu bitwy w przestrzeni realnej i wirtualnej. Szlak pamięci o Wielkiej Wojnie frontu wschodniego jako wysiłek pamięci i przejaw praktyk społecznych. Studium przypadku* (s. 295–305). Proponowany w tym rozdziale szlak koncentruje się na polu bitwy w rejonie Rawki i Bzury. Co ciekawe, do lepszego zobrazowania propozycji Autorzy wykorzystali znaczniki lokalizacyjne na mapach Google. Przydatne jest zamieszczone w tym rozdziale zestawienie tabelaryczne zawierające nazwy, lokalizacje GPS i cechy poszczególnych obiektów pomocne w ich lokalizacji *in situ* (s. 301). Do pokonania trasy wystarczy jedynie smartfon wyposażony w GPS. Wykorzystując tę formę prezentacji, z tymi danymi, turysta może „odwiedzić” dane miejsca zarówno realnie, jak i zdalnie, co zdecydowanie otwiera drzwi na nowe rozwiązania i możliwości promowania nauki i pogłębiania świadomości historycznej. Wydaje się, że tego rodzaju treści, w tym stymulowanie turystyki zmniejszające dystans pomiędzy zabytkiem a odwiedzającym, mogą się przyczynić do zwiększenia zainteresowania ochroną i opieką nad relikwiami konfliktów zbrojnych XX w.

Ostatni artykuł w tej publikacji jest swoistym protestem, albo raczej wezwaniem do przemyślenia potrzeby zaprotestowania przeciw niszczeniu unikalnych świadectw nieodległej w czasie przeszłości. Anna I. Zalewska w tekście pt. *Kwestia zasadności wspólnotowej ochrony śladów Wielkiej Wojny w obliczu radykalnych przemian krajobrazowych. Protest przeciwko niszczącym następstwom planowanego Centralnego Portu Komunikacyjnego w dorzeczu Rawki* (s. 307–318) przedstawiła liczne argumenty przeciwko działaniom, w efekcie których mogłoby dojść do zniszczenia lub uszkodzenia miejsc o szczególnej wartości dla kultury, które znajdują się na obszarze, na którym rozegrały się działania wojenne w latach 1914–1915. Podkreśliła przy tym konieczność dyskusji na ten temat oraz potrzebę działań wspólnotowych, czyli podejmowanych z czynnym udziałem mieszkańców omawianych terenów, na rzecz upowszechniania wiedzy. Ten niekonwencjonalny pod względem formy protest prowokuje jednocześnie do refleksji zarówno nad archeologią Wielkiej Wojny, jak i nad archeologią jako taką.

Publikację pt. *Archeologia frontu wschodniego jako wyzwanie* proponuję postrzegać jako metaforyczny papierek lakmusowy, dowodzący tego, że obecnie w archeologii dużo się zmienia. Archeologia, jaką znaliśmy dotychczas, ewoluuje na naszych oczach, rozwija się i wymaga od badaczy kładzenia coraz większego nacisku na interdyscyplinarność, coraz większej otwartości na kontekst społeczny, w którym następują badania i upublicznianie wyników, wreszcie coraz większej pomysłowości, by zwrócić uwagę na wartości naukowe, historyczne i społeczne cechujące badane materialne pozostałości przeszłości, które archeolodzy unaocniają

i uobecniają (zob. Zalewska 2021a: 20). Już od dawna sama znajomość i prezentowanie wielu rodzajów typologii, nazw i wyróżników wydzielonych kultur przestały wystarczać w codziennym, poważnym i zasługującym na zainteresowanie i akceptację społeczną funkcjonowaniu tejże dyscypliny naukowej.

Co więcej, od kilku dekad badania nad dziejami ludzkimi z udziałem archeologów zaczęły obierać nowy, specyficzny charakter, pełniąc funkcje społeczne, dydaktyczne, a nawet etyczne – szczególnie istotne w odniesieniu do wyzwań dotychczas pomijanych czy przemilczanych. Takich dylematów jest wiele, dlatego na przestrzeni ostatnich kilku lat, mocno rozwinęły się takie aspekty archeologii współczesności jak: „archeologia zbrodni”, „archeologia totalitaryzmu”, „archeologia terroru”, „archeologia martyrologii XX wieku” (Zalewska 2016: 21). Do tej problematyki zaliczał się do niedawna temat frontu wschodniego Wielkiej Wojny, w tym mało znane wielokrotne użycie na masową skalę broni chemicznej na terenie dzisiejszej Polski w roku 1915. Materialny wymiar tego zagadnienia jest przedmiotem szczegółowego omówienia recenzowanej tu publikacji. Zawarta w niej prezentacja wyników badań archeologicznych to jednak coś więcej niż tylko czysta nauka o przeszłości. To wchodzenie w interakcje z teraźniejszością, dla dobra przyszłości – z wykorzystaniem wyników badań nad śladami przeszłości, odnajdowanymi tu i teraz. Ta relacja może być w pewnym sensie opisana terminem „archeologia uspołeczniona” (Zalewska 2012: 1099) czy „archeologia prospołeczna” (Zalewska 2014). W sensie ogólnym takie ukierunkowanie moim zdaniem pozwala archeologii wypłynąć na szersze wody, upowszechniając zarówno wyniki badań archeologicznych, jak i swego rodzaju uważność na cechy otaczającej nas rzeczywistości, nie tylko wśród wąskiego grona badaczy i naukowców, ale może nawet i przede wszystkim wśród osób niezwiązanych na co dzień z badaniem przeszłości. Uspołecznienie nauki poprzez prezentację w przystępny i jednocześnie fachowy sposób ciekawych wyników badań sprawia, że stają się one dostępne i istotne nawet tam, gdzie przy wykorzystaniu dotychczas stosowanych metod mogłaby ona nie dotrzeć, nie wzbudzać zainteresowania.

Omawiana monografia niejako wymusza na odbiorcy zmianę części utartych schematów myślowych, zarówno tych odnoszących się do nieodległej przeszłości, w tym także skali, znaczenia i długotrwałych następstw wydarzeń wojennych z lat 1914–1915 na terenie dzisiejszej Polski, jak i tych na temat naszych współczesnych postaw, na przykład wobec cmentarzy wojennych (zob. Zalewska 2021c) czy relikwów fortyfikacji polowych, które po tych wydarzeniach pozostały (zob. Czarnecki 2021).

Spoglądając z szerszej perspektywy na dynamiczny rozwój badań w obszarach problemowych dotychczas pomijanych – tak jak rzeczy i miejsca (stanowiska archeologiczne) będące śladami Wielkiej Wojny frontu wschodniego – stajemy również twarzą w twarz z problemem zrównoważonego rozwoju. Temu pojęciu, po raz pierwszy użytemu w raporcie Brundtland Światowej Komisji ds. Środowiska

i Rozwoju w 1987 r. (por. Pawleta 2021: 306), towarzyszył apel o poszukiwanie rozwiązań wielostronnych, angażujących różne strategie prowadzące do tego, że *nasze dziedzictwo kulturowe i duchowe może wzmocnić zarówno nasze doraźne potrzeby, jak i ponadczasowy imperatyw przetrwania* (por. Zalewska 2022).

Lektura omawianej tu publikacji pomaga również pamiętać o tym, że dążąc do ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego, należy mieć na uwadze dobro współczesnych mieszkańców, którzy są depozytariuszami tego dziedzictwa. W przypadku dziedzictwa wojny jest wiele trudności dodatkowych towarzyszących „operowaniu” archeologią. Trudności te wyrażają się np. w pytaniu, jak podążając w rozwoju badań naukowych tropem empatii wobec wojennego znoju ludzi z przeszłości (zob. Bachanek 2021; Bis 2021; Baturó 2021; Cyngot 2021; Zalewska 2019), możemy uniknąć braku empatii względem zróżnicowania potrzeb i racji ludzi współczesnych. Myślę, że pełne otwarcie się nauki, w tym archeologii, na potrzebę upowszechniania wiedzy pomocnej w mentalnym otwieraniu się społeczeństwa na potrzebę poznawania pamięciowego i materialnego dziedzictwa nieodległej przeszłości, wymaga tyleż ciężkiej, zaangażowanej pracy (zarówno badawczej, jak i popularyzatorskiej), co i ustępstw wobec racji współczesności (por. Zalewska 2022). Brak naszej zgody na uwzględnianie warunków dyktowanych przez potrzeby współczesności stawiałby nas, archeologów w złym świetle, jako hipokrytów.

Historia i archeologia w gruncie rzeczy istnieją po to, aby służyć ludziom, a nie aby ich ograniczać. Treści zawarte w omawianej publikacji skłaniają do refleksji nad tym, na ile wiedza o rzeczach i miejscach naznaczonych wojną nam służy. Szukając odpowiedzi na to pytanie w kontekście archeologii frontu wschodniego Wielkiej Wojny, doszedłem do wniosku, że w refleksji na temat archeologii warto wykorzystać badania psychologów. Jednym z takich tropów mogą być wnioski Janusza Reykowskiego na temat relacji przestrzennej i człowieka. W jego opinii, główną determinantą zachowania człowieka jest to, jak w jego umyśle wygląda ogląd siebie samego na tle otaczającego go świata. Dzięki takiemu wglądowi ludzie mogą trafniej podejmować decyzje i działania według swoich potrzeb oraz potrafią odnajdywać swoje miejsce w środowisku, w którym żyją i funkcjonują (Reykowski 1979: 150). Można z tego wywnioskować, że pełniejsze poznawanie cech otaczającej nas przestrzeni, na którą składają się między innymi krajobrazy historycznych pól bitew, może korzystnie służyć również współczesnym potrzebom i nie musi kolidować z ochroną dziedzictwa zarówno materialnego, jak i niematerialnego, czego przykładem może być kontekst gminy Bolimów, którego ochronie służył protest przeciw planowanej inwestycji opisanej w ostatnim rozdziale (Zalewska 2021: 309d).

Publikacja ukazująca archeologię frontu wschodniego Wielkiej Wojny i dziedzictwo konfliktów zbrojnych jako wyzwania poznawcze, społeczne i konserwatorskie zasługuje na uważną lekturę z wielu powodów, jako ostatnie wskażę powody natury ogólnej.

Zarówno nauki społeczne, jak i humanistyczne, w tym archeologia i historia, czyniąc przedmiotem badań zarówno wydarzenia XX w., jak i stosunek do nich współczesnych ludzi (por. Zalewska 2022), mogą w szczególny sposób ze sobą współgrać, tworząc pewien niepowtarzalny, unikatowy i bardzo specyficzny nurt aktywności. Nurt ten nie jest jedynie nauką, a staje się np. przejawem „praktyk społecznych” czy „wysiłków pamięci” (za: Zalewska, Czarnecki 2021b) lub „moralizatorem” wynoszącym wiedzę na poziom niemalże metafizyczny, pomimo obciążenia relatywistycznym postrzeganiem człowieka jako istoty ułomnej, która nie posiada aparatury percepcyjnej (poznawczej) pozwalającej na rejestrację i detekcję teoretycznych zagadnień (Zięba 2003: 77) w sposób pewny. Archeologia XX w. niewątpliwie wymusza i na badającym, i na odbiorcy wyników badań głębszy wgląd w siebie, w swoją reakcję na poznawane treści. Dla pełniejszego odbioru czy przekazu badanych treści wymaga niejako „ujawnienia siebie” (*self-disclosure*) (Niebrzydowski 1976: 298). W szczególności archeologia konfliktów skłania do chwili zadumy i do przemyśleń na temat minionych wydarzeń, również tych, które są nadal bardzo świeżymi ranami, często trudnymi do zasklepienia, gdyż pamięć o nich wciąż pozostaje żywa lub nie w pełni przepracowana (por. Saryusz-Wolska 2020). Właśnie dlatego omówiona tu publikacja odegrać może bardzo ważną rolę w budowaniu przyszłości przeszłości.

## Bibliografia

- Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Bachanek A. (2021), *Ludzki aspekt życia w okopach Wielkiej Wojny. Przedmioty związane z wyżywieniem żołnierzy walczących w rejonie Rawki i Bzury w latach 1914–1915 z perspektywy archeologicznej*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 179–194.
- Baturo K. (2021), *Znaleziska szklane z badań archeologicznych przeprowadzonych na obszarze pola bitwy nad Rawką i Bzurą (1914–1915)*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 219–242.
- Bis M. (2021), *Ceramika z pola bitwy z frontu wschodniego I wojny światowej i jej wartość poznawcza. Ogólna charakterystyka*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 243–250.
- Chałas A., Śliwakowski M. (2021), *Charakterystyka aktywnych substancji chemicznych potencjalnie obecnych na polu bitwy w rejonie Bzury i Rawki w 1915 roku oraz ich pozostałości*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 71–76.

- Cyngot D. (2021), *Dobra materialne i surowce pozyskiwane przez walczące strony w związku z wojną: odcinek frontu wschodniego Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą w archiwaliach i w źródłach archeologicznych*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 37–56.
- Czarnecki J. (2021), *Materialne pozostałości elementów fortyfikacji polowych, zasieków i drutów kolczastych z okresu I wojny światowej. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 141–152.
- Karasiewicz K. (2021a), *Konserwacja zabytków metalowych z I wojny światowej frontu wschodniego jako wyzwanie konserwatorskie. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 253–256.
- Karasiewicz K. (2021b), *Pozostałości amunicji artyleryjskiej, granatów ręcznych i karabinowych z badań archeologicznych frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915) jako wyzwanie poznawcze*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 153–178.
- Kiarszys G. (2021), *Metody teledetekcyjne i analizy GIS w badaniach krajobrazu pola bitwy na Równinie Łowicko-Błońskiej (1914–1915)*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 257–278.
- Marchewka J., Szarlip-Mysliwiec A. (2021), *Charakterystyka szczątków kostnych żołnierzy poległych w toku działań zbrojnych w latach 1914–1915, zadokumentowanych w ramach badań archeologicznych na Równinie Łowicko-Błońskiej*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 77–88.
- Niebrzydowski L. (1976), *O poznawaniu i ocenie samego siebie*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Pawleta M. (2021), *Dziedzictwo archeologiczne w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, „Zarządzanie w Kulturze”, 22.3, s. 305–322, <https://doi.org/10.4467/20843976ZK.21.020.14280>
- Piątkowska-Malecka J. (2021), *Charakterystyka archeozoologiczna szczątków kostnych zadokumentowanych w wyniku archeologicznych badań wykopaliskowych na polu bitwy frontu wschodniego Wielkiej Wojny w dorzeczu Rawki i Bzury*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 195–200.
- Reykowski J. (1979), *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Rostkowski J. (2021), *Archeologiczne zabytki skórzane z frontu wschodniego I wojny światowej i ich wartość naukowa i historyczna*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 201–218.
- Saryusz-Wolska M. (2020), *Przeszłość i przyszłość badań pamięci. Czy potrzebujemy nowej dyscypliny?*, „Politeja”, 17.2, s. 11–24, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.01>
- Świątkiewicz P. (2021), *Znaleziska archeologiczne z okresu I wojny światowej z przedinwestycyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2005–2007 w Bolimowie*,

- gmina Bolimów*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 109–116.
- Wrzosek J., Karasiewicz K. (2019), *Amunicja strzelecka z badań archeologicznych pozostałości frontu nad Rawką i Bzurą (1914–1915). Próba analizy*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 261–276.
- Wyczółkowski D., Cyngot D. (2021), *Materiałne pozostałości Wielkiej Wojny w świetle wyników badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę autostrady A-2, przeprowadzonych w 2008 roku w Miedniewicach, gmina Wiskitki*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 117–124.
- Zalewska A.I. (2012), *Archeologia studiowaniem teraźniejszej przeszłości*, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A.I. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 1099–1123.
- Zalewska A.I. (2014), *Prospołeczna, partycypacyjna i „wspólnotowa” archeologia bliskiej przeszłości jako sposób na nadawanie sensu trwaniu (ludzi i rzeczy) oraz jako antidotum na niedostatki wiedzy i trywializację przeszłości*, „Studia Humanistyczne AGH”, 13, 2, s. 19–39, <https://doi.org/10.7494/human.2014.13.2.19>
- Zalewska A.I. (2016), *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia współczesności*, t. 1, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Zarząd Główny; Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział, Warszawa, s. 21–39.
- Zalewska A.I. (2019), *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Zalewska A.I. (2021), *Słowem Wstępu. Word of Introduction*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 8–15.
- Zalewska A.I. (2021a), *Poznawanie i uobecnianie znaczących dla kultury materialnych śladów frontu wschodniego Wielkiej Wojny z perspektywy metodologicznej. Relacje, interakcje, powiązania i wyzwania*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 19–36.
- Zalewska A.I. (2021b), *Straty ludzkie wynikiem z zastosowania przez armię niemiecką trującego chloru w pierwszym ataku falowym na terenie dzisiejszej Polski. Maj 1915*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 57–70.
- Zalewska A.I. (2021c), *Miejsca spoczynku poległych żołnierzy w tym (nie)obecne mogiły zbiorowe i tzw. „wyekshumowane cmentarze wojenne” jako miejsca znaczące dla kultury i jako wyzwania społeczne*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 89–106.
- Zalewska A.I. (2021d), *Kwestia zasadności wspólnotowej ochrony śladów Wielkiej Wojny w obliczu radykalnych przemian krajobrazowych. Protest przeciwko niszczącym następstwom planowanego Centralnego Portu Komunikacyjnego w dorzeczu Rawki*,



- [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 307–318.
- Zalewska A.I. (2022), *Prospoleczna i uspołeczniana archeologia bliższej przeszłości – w trosce o teraźniejszość i przyszłość*, [w:] K. Kajda, D. Kobiałka, A. Marciniak (red.), *W trosce o przeszłość – archeologia wspólnotowa* (w druku).
- Zalewska A.I., Czarnecki J. (2021a), *Krajobraz pogazowy: in situ i w E-wymiarze. Materialne ślady frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako muzeum bez ścian, destynacje turystyki kulturowej i pobudki do refleksji*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 279–294.
- Zalewska A.I., Czarnecki J. (2021b), *Mikroprzewodnik po historycznym polu bitwy w przestrzeni realnej i wirtualnej. Szlak pamięci o Wielkiej Wojnie frontu wschodniego jako wysilek pamięci i przejaw praktyk społecznych. Studium przypadku*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 295–306.
- Zalewska A.I., Czarnecki J., Kiarszys G. (2019), *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych*, Fundacja Przydrożne Lekcje Historii; Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Zalewska A.I., Czarnecki J., Bachanek A. (2021), *Relikty infrastruktury zapleczewej zbadane w ramach planowych, proaktywnych badań archeologicznych na terenie gminy Nieborów w latach 2014–2018*, [w:] A.I. Zalewska (red.), *Archeologia frontu wschodniego Wielkiej Wojny jako wyzwanie*, Wydawnictwo UMCS, Warszawa–Lublin, s. 125–140.
- Zięba W. (2003), *Potrzeby poznawcze a relatywizm*, „Filozofia Nauki”, R. XI, 3–4, s. 63–77.

**Mateusz Jezuit**

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej  
Instytut Archeologii  
e-mail: mateusz.jezuit@gmail.com



<https://orcid.org/0000-0002-8225-2353>